

УДК 316.648:316.35

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.21>

ГЕНЕРАЦІЯ І ТЕМПОРАЛЬНИЙ СКЛАДНИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ

Едуард Щербенко

*Інститут філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*

Новачкам щастить.

Стаття присвячена аналізу процесу складання домінант суспільно-політичного дискурсу доби демократичного транзиту, динаміку якого, в ході зміни генерацій, визначає кардинальний вибір орієнтації суспільства на ігри з ненульовою та нульовою сумою. В цьому горизонті вводиться концепт (політичного) темпераменту, відомий з античної доби, в якому виявляється імплікована інтенція орієнтованості на загальноцивілізаційні начала кооперації у вимірі ігор ‘win-win’. Аналіз поширених в експертному середовищі дослідницьких програм у сфері вивчення суспільно-політичного дискурсу в ході мислених експериментів демонструє, що у них, через випущення з уваги сміхового начала та неартикульованості травм модернізації, редукується дослідницька уява, найочевидніше в аспекті представлення сценаріїв порушення та відновлення статус кво як певного циклу, особливо в добу зміни форм суспільної рефлексії (парадигм і епістем), що в конструктивному плані призводить до перформативних суперечностей. Показано, що (не)опрацювання подібних травм, в ретроспективі виступаючи пробним каменем успішності транзиту, позначає для українського і російського кейсу вододіл між траєкторіями перехідного суспільства, одним з виявів якого постає складання нової верстви креативного класу і, ширше, нових еліт, суттєво відмінних за політичним темпераментом (у вимірі орієнтації на ігри ‘win-win’ / ‘zero-sum’), потенціал яких інвестований а порядок денний нинішньої російсько-українській війни, що надає їй вимірів війни за радянську спадщину та релігійної. Відзначається амбівалентний характер «афганської» травми, не артикульованої за радянської доби ні в Україні, ні Росії, що дозволяє припустити деструктивний вплив її як «радянського ресентименту» на прийняття російським керівництвом ключових для пострадянської доби політичних рішень в проміжку 1993/1994 – 1999/2000, позначеного поверненням до радянської символіки, внаслідок чого на момент початку гібридної війни у колишніх «братських» республіках постали антагоністичні політичні темпераменти. Робиться висновок, що феномен Майдану як емерджентного актора, який постає в зустрічі двох когорт, даючи імпульс опрацюванню травм модернізації, можна інтерпретувати як особливий вид політичного темпераменту.

Ключові слова: генерація, Майдан, політичний темперамент, редукція уяви, суспільно-політичний дискурс, травма, цикл.

Постановка проблеми. Проблема генерації як відповідального актора доби транзиту досі лишається радше предметом спорадичних звернень експертної спільноти. Алгоритм «виклик – відповідь», що в українському кейсі демократичного транзиту поєднує лінійні та циклічні характеристики, потребує не лише певної історичної дистанції, а й розвиненої дослідницької уяви. Показово, що під час революційних вибухів 1990, 2004, 2013–2014 рр., коли чинник «естафети генерацій» стає наочним для загалу, дискусії публічних інтелектуалів не оминають цієї прикмети часу; ЗМІ та соціальні мережі оновлюються з приходом нових облич. Проте після сплеску ейфорії та спалаху суспільної довіри

до всіх політичних інституцій, природно настає зниження тону суспільної уваги (яке, втім, ніколи не опускається до передкризового рівня). Очевидно, подібна регулярність надає шанс видобути певний досвід, зокрема щодо прогностики наступних криз. Проте загальна неопрацьованість теми генерацій у вітчизняному суспільствознавстві, а також вплив травм модернізації, який завжди чинив обмежуючий ефект на розгортання плідної виваженої дискусії, зумовили переважно стихійний та реактивний характер опанування суспільством цієї проблеми, у жанрі своєрідної герменевтики «Євролоки» (феномен Майдану), що можемо розглядати і як одну з ключових ігор національного щоденного плебісциту. Відзначаючи в цьому вимірі очевидне зростання інституційної пам'яті громади на шляху від «етосу 1991» при здобутті Незалежності до «етосу 2022» у ролі кандидата в ЄС, зокрема через появу щоразу нових верств «органічної інтелігенції»: редакторів ЗМІ, публічних інтелектуалів, блогерів, підсумком чого став вихід на суспільну арену нового типу проактивного громадянина як втілення Європрії, ми спробуємо в цій роботі виявити нередуційний (темпоральний) складник суспільно-політичного дискурсу, що в ключові моменти боротьби за збереження вектору реформ виявив резистентність громади до спроб повернення у табірне минуле.

Стан дослідження проблеми. У статті, в рамках підходів, запропонованих у попередніх публікаціях, де розглянуті такі аспекти проблеми, як генераційний вимір демократичного транзиту [1], його нелінійний аспект [2], роль дисертаційного жанру як «дзеркала» демократичного транзиту [3], ми звернемось до евристичних можливостей, які надає концепт (політичного) темпераменту в плані запобігання ризику редукції дослідницької уяви в умовах зміни парадигм суспільного розвитку.

Дослідження темпераменту відомі з глибокої давнини, беручи початок у сфері античної медицини (Гіппократ, Гален), у Новий час стаючи складовою моральних рефлексій (І. Кант), зазначаючи у подальшому впливу дослідницької зацікавленості щодо його евристики у сфері профорієнтації, поступово переорієнтовуючись на факторний підхід (Г. Айзенк, Дж. П. Гілфорд та ін.). В межах завдань нашої роботи ми позначимо тут лише складники, що зумовлюють нередуційний вимір дослідницької оптики, імплікований у даному понятті.

Найперше, відзначимо принципову нередукованість схеми чотирьох темпераментів, яку виявляємо в основоположників теорії: немислимим постає «зникнення» будь-якого з чотирьох елементів цілого (холерик, флегматик, сангвінік, меланхолік). При більш ретельному осмисленні, можемо відзначити тут вплив базових інтенцій творців медицини як інституції, закорінені в основах цивілізації (зважаючи на клятву Гіппократа): лікар, як відомо, лише допомагає природі, чому, до речі, допомога налається й ворогам, також створінням Божим. В цьому сенсі, приймаючи «оптику» темпераментів з імплікованим у ній елементом толерантності, ми до певної міри вже віддаємо перевагу одній з альтернатив у кардинальному для долі цивілізації виборі між іграми 'win-win' і 'zero-sum'.

Щодо профорієнтаційної складової (як можна припустити, в цивілізаційному вимірі позначеної впливом протестантської етики [4]), важливим видається для нас аспект неможливості компенсації у деяких професіях заданої природою орієнтованості члена спільноти щодо певного складу діяльності, що передбачає в тому числі поділ праці та кооперацію всередині соціуму як передумови суспільної солідарності.

Нарешті, в плані досягнень різних напрямів факторного підходу вкажемо на неізолюваність у порядку їхнього прояву, комплексний взаємозв'язок елементів, що накладає певні обмеження щодо зовнішнього втручання, задаючи цим основу екологічного підходу у сфері виховання й освіти, який передбачає вищі етапи самовиховання та самоосвіти.

Відзначаючи представлення дослідниками проявів темпераментів (зокрема у плані збереження самототожності) як певних сценаріїв, ми вбачаємо тут евристичний потенціал застосування ігрової парадигми, що можна показати на прикладі євангельських притч про Сіяча (чотири сценарії сприйняття Слова) та працівників «одинадцятої години», котрі добре засвідчують неминучість боротьби в людській історії, надто в періоди зміни епістем (М. Фуко), яку годі усунути з теоретичних схем.

Мега дослідження. В контексті цілого українського кейсу демократичного транзиту, який відповідно до відомої триетапної схеми (лібералізація, інституціоналізація, консолідація) можна в ретроспективі розглядати як завершений, виявити пункти редукції дослідницької уяви поширених в експертному середовищі дослідницьких програм у сфері суспільно-політичного дискурсу, що впливають із елімінації чинника боротьби, призводячи в конструктивному плані до перформативних суперечностей і засвідчуючи роль (не) опрацювання травми модернізації як пробного каменя успішності демократичного переходу.

Виклад основного матеріалу. Найбільш впливовими в сфері дослідження політичного дискурсу у пострадянській Україні постали дослідницькі програми деліберативної теорії та критичного дискурс-аналізу (КДА). Виявившись затребуваними експертною спільнотою в добу інституціоналізації вітчизняної політичної науки, відмови від застарілих кліше, успадкованих суспільствознавством від часів «служниці ідеології», вони допомогли артикулювати ідеал комунікації в демократичному суспільстві та модус критичної щодо влади позиції інтелектуала.

Водночас, як показала практика, в межах цих дослідницьких моделей нам не вдається представити ключовий для долі успішного українського транзиту аспект зростання інституційних компетенцій громадян, передбачений в триетапній моделі суспільних макрозмін (лібералізація, інституціоналізація, консолідація) через дискретний, вибуховий вимір цього процесу, що знайшов вияв у феномені трьох Майданів 1990, 2004, 2013–2014. Доленосні події, які в суспільних обговореннях затребували революційного нарративу, у згаданих вище теоретичних побудовах виступають непередбачуваними.

Причини цього легко зрозуміти, беручи до уваги відкритий характер історичного процесу, через що на суспільному порядку денному можуть поставати нові виклики. завдяки чому перегляд попередніх концепцій або відмова від них виступають складовою розвитку науки. В цьому плані, наше дослідження будується на двох поданих далі мислених експериментах.

Щодо вихідного теоретичного положення КДА («все, що говориться про владу, відноситься до політичного дискурсу»), екстраполювавши подібну дослідницьку установку на сферу інших теоретичних дисциплін («все, що говориться про природу, належить до фізичного дискурсу» або «все, що говориться про живе, належить до біології», з явно абсурдними наслідками); в пошуках джерела подібної теоретичної аберації ми задалися питанням: *чи кожному владу як теоретики можемо кваліфікувати як політичну?* І тут виявляємо очевидну суперечність вихідного теоретичного уявлення з формалізаціями Аристотеля, котрий визначає політику як владні стосунки вільних і рівних громадян (причому відносини «пани-раби» або «батьки-діти» також розуміються як владні, але до політики за визначенням не належать).

Не зупиняючись докладно на наслідках, що впливають зі слідування на практиці подібному уявленню, яке де факто усуває вимір інституційної пам'яті громадянського суспільства, відзначимо тут лише таке елементарне упущення в плані розуміння політики як сфери мовних ігор, пов'язаної з суспільними патосами, як *сміхове начало*, котре може

спричиняти втрату репутації політичних сил, і то остаточно («а король-то голий!»); у більш гострому варіанті протистояння вішуючи зміну режиму через «критику зброєю».

Переходячи до другої дослідницької програми (деліберативної теорії), яка витримала перевірку в плані інтелектуального забезпечення нормативного підходу, відзначимо, що обмеженість її застосовності для українського кейсу стала досить очевидною перед новими викликами російсько-української війни (показовий в цьому сенсі епізод полеміки українських філософів з одним із фундаторів напряму Ю. Габермасом [5]).

Причину цього принципового розходження можна вбачати у засновках теорії «дорадчої демократії», згідно з якими учасники обговорень за умовчанням дотримуються базового ціннісного консенсусу громад зрілих демократій; через що ті, як відомо, не воюють між собою. Чи можна віднести до таких Україну (зважаючи, що вона протягом кількох десятиліть років з перемінним успіхом прагнула до цього ідеалу), питання риторичне. Проте цікавість являє *темпоральний* аспект ситуації: чому саме з початком прямої агресії у простому, здавалося, питанні, яке не передбачає різночитань, провідні публічні інтелектуали (і представники того самого напряму практичної філософії) зайняли суттєво відмінну позицію?

На нашу думку, відповідь тут слід шукати в неусувному вододілі, який задано *травмою* як «досвідоутворюючим» чинником цілих суспільних когорт (що, між іншим, визначає наш горизонт «залучення іншого» [6]). Якщо врахувати вагу демократичного ідеалу для західнонімецького суспільства після Другої світової війни (відомі чотири «Д»: демократизація, демілітаризація, денацифікація, декартелізація), самоочевидною постає максима виникаючої за даних умов комунікативної спільноти, яку можна було б реконструювати за допомогою формули *люби Бога* (в даному випадку, демократію) *і кажи, що хочеш*: сам Габермас, до речі, вказує на розходження горизонту досвіду його покоління з молодими німцями (й українцями).

Проте тут ми приходимо до наступного питання: *чи всі травми (в граничному випадку, насильника й жертви) можна дорівнювати одна одній?*

Не вдаючись тут у докладне обговорення питання, яке наразі перейшло зі сторінок академічних дискусій до театру/цирку війни (зауважимо принагідно, що Фройд, як і Сократ, радше індивідуалізували кожен випадок), відзначимо, що згаданий вимір проблеми, в плані (не)опрацювання травм інтелектуальним класом і, ширше, громадою, відкриває для нас нову евристичну перспективу.

Нам вже доводилося відзначати кореляцію трьох Майданів з дестигматизацією досвіду української модернізації (Чорнобиль, Голодомор, «ленінопад»), яка щоразу потребувала зусиль цілої когорти органічної інтелігенції. При цьому відзначалося, що масштаб суспільної мобілізації у загальнонаціональному русі опору ставав можливим лише через замах частини істеблішменту на *Євромрію* (що стала, по суті, неписаним суспільним договором, «драйвером» якого виступає складний конгломерат орієнтованих на реформи акторів, зокрема важливі мережі, зневажливо прозвані «офісним планктоном»). Оборона її в карнавальній гетеротопії (термін М. Фуко) Майдану як особливої гри «революційного свята» [7], в якому союз різних когорт (насамперед студентства та середнього класу), переплавляється у нову «несічену» генерацію, здатну опрацювати травми модернізації, дозволяє нам тут, у плані своєрідної герменевтики дорослішання, говорити про *особливий тип темпераменту*.

На фоні поступового дорослішання української громади, яка розставалася з минулим, сміючись над «вождями» та долаючи травми, що й дало їй можливість у підсумку завершити перехід, передбачений алгоритмом триетапної схеми демократичного переходу,

у статусі кандидата в члени ЄС; поворот російського суспільства вбік «згортання» практик опрацювання власних травм можемо в ретроспективі оцінити як *перерваний цикл*, наслідком чого стала чергова «втрачена генерація» та ностальгічний курс на повернення до стану «країни-підлітка».

Окремий аспект проблеми постає в темпоральному горизонті дослідження з урахуванням травми «Афгану». Не проговорена в роки змін у СРСР (на відміну від зіставної за масштабом «В'єтнамської» у США), вона не могла, за умовчанням, не позначитися на горизонті уявленого пострадянських спільнот (української, як і російської), через що маємо зважати на обтяжуючий її вплив у подальшій траєкторії транзиту чинника «радянського ресентименту», ступінь якого наразі важко оцінити. Принаймні, слід допустити його як у процесі прийняття рішень кремлівських керівників щодо чеченських кампаній («маленька переможна війна»), так і планування «київського бліцкригу».

Проте зважаючи, що «людський склад», який нові незалежні демократії успадкували від Союзу РСР, виступає як подібний, нам не знайти пояснень розходження траєкторій українського і російського транзитів у проміжку 1993/1994 – 1999/2000 (від «чорного жовтня» та денонсації Держдумою Біловезьких угод до «другої Чечні» та повернення символіки радянської доби) без врахування критичної ваги (не)опрацювання травм модернізації, наслідком чого на момент 2014/2022 у колишніх «братських» республіках постали суттєво відмінні (певним чином, антагоністичні за *політичним темпераментом* у плані обрання ігор 'win-win' / 'zero-sum') верстви креативного класу.

Беручи до уваги тезу Я. Грицака про «першу успішну революцію» нової страти (2014), звернемо увагу на показову в цьому плані фігуру «альтернативщика Стрелка» (Гірка), який публічно похваляється, що виступив «спусковим гачком війни» (чи не уявляв він себе в цьому плані героєм «Слова о полку»?). Якщо так, то в порядок денний нинішньої війни інвестовано потенціал креативного класу, чим визначено не лише її характер як війни «нового покоління», а й певною мірою масштаб війни за «радянську спадщину» (символічний її капітал) та війни релігійної. З цього між іншим постає неможливість його редукувати та необхідність при моделюванні можливих сценаріїв брати до уваги поділ ігор 'win-win' / 'zero-sum' серед вихідних.

Нова генерація української громади, що постала в перебігу Революції Гідності, Майдан якої вмістив також «апокаліптичний» складник, з постановням Помісної Церкви прийшло у світ, де не лише Христова усмішка перемагає Великого інквізитора, але й впливового нарративу постмодерну щодо невіддільності божественного від гумору, запропонованого Р. Моуді [8]. У цьому плані Вишнева усмішка (засвідчена стіною Михайлівського собору): «я люблю убивати вождів на свіжому повітрі», як і новодавня Енеїда, засвідчує добрі шанси «українського дива».

Висновки. Розглянувши проблему політичного темпераменту, що виступає як один з аргументів політичного дискурсу за умов зміни генерацій та епістем, актуалізуючи при цьому сміхове начало (асpekt, як правило ігнорований у поширених теоретичних схемах, що в конструктивному плані може призводити до перформативних суперечностей), ми виявили, що (не)опрацювання травм модернізації, в ході якого формується нова верства креативного класу, виступає в умовах демократичного транзиту критично значущим пунктом у плані вододілу між орієнтацією нових еліт (як і суспільств у цілому) у виборі між іграми 'win-win' / 'zero-sum', кардинального для порядку денного цивілізації. В цьому світлі феномен Майдану, що постає як народження нової генерації через зустріч когорт в обороні Європрії, даючи імпульс опрацюванню травм модернізації, в межах запропонованої оптики може бути інтерпретований як особливий тип політичного темпераменту.

Список використаної літератури

1. Щербенко Едуард. Кризи ідентичності як чинник українського демократичного транзиту. Генераційний аспект // *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2022. No. 2. P. 242–248.
2. Щербенко Едуард. Кризи ідентичності як чинник українського демократичного транзиту: нелінійний складник // *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2021. No. 4. P. 121–130.
3. Щербенко Едуард. Український транзит у дзеркалі українського жанру: зміни парадигми // *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*, 2018. Вип. 5–6 (85–86).
4. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994. 261 с.
5. Єрмоленко Анатолій. Спротив замість перемовин // *Філософська думка*, 2022. №3. С. 59–63; Бистрицький Євген, Ситніченко Людмила. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса // *Філософська думка*, 2022. №3. С. 64–82.
6. Габермас Юрген. Залучення іншого: Студії з політичної теорії. Київ: Астролябія, 2006. 416 с.
7. Ozouf Mona. *La Fête révolutionnaire 1789–1799*. Paris, Gallimard, 1976, 340 p.
8. Моуді Р. Життя після життя. Дослідження феномену життя після смерті тіла. Львів: Terra Incognita, 2021. 148 с.

GENERATION AND TEMPORAL COMPONENT OF SOCIO-POLITICAL DISCOURSE OF THE TRANSITIONAL AGE**Eduard Shcherbenko**

*H. Scovoroda Institute of Philosophy
Tryokhsviatitelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*

The article is devoted to the analysis of the process of emergence of the dominant socio-political discourse of the era of democratic transit, the dynamics of which during the change of generations is determined by the cardinal choice of society's orientation towards 'win-win' and 'zero-sum' games. In this horizon, the concept of (political) temperament is introduced, in which the implied intention of orientation towards the general civilizational principles of cooperation in the dimension of 'win-win' games is revealed. The analysis of research programs in the field of studying socio-political discourse, spread in the expert community, in the course of thought experiment demonstrates that in them, due to the omission of the factor of laughter and the inarticulateness of modernization traumas, the research imagination is reduced, most obviously in the aspect of presenting scenarios of disruption and restoration the status quo as a special kind of cycle, especially in the era of changing forms of social reflection (paradigms and epistemes), which constructively leads to performative contradictions. It is shown, that the (failure) processing of such traumas marks for the Ukrainian and Russian cases a watershed between trajectories of a transitional society, one of the manifestations of which is the formation of a new strata of the creative class and, more broadly, new elites, significantly different in their political temperament (namely, orientation to 'win-win' / 'zero-sum' games), the potential of which is invested in the agenda of the current Russian-Ukrainian war, which gives it the dimensions of a war for the Soviet heritage and a religious one. The ambivalent nature of the 'Afgan' trauma, which was not articulated during the Soviet era in either Ukraine or Russia, is noted, which suggests its destructive influence as a 'Soviet resentment' on the Russian leadership's key political decisions for the post-Soviet era, marked by a return to Soviet symbols, as a result of which, at the time of start of the hybrid war, the antagonistic political temperaments appeared

in the former 'fraternal' republics. It is concluded that the phenomenon of Maidan as an emergent actor that appears in the meeting of two cohorts, giving impetus to the processing of modernization traumas, can be interpreted as a special kind of political temperament.

Key words: cycle, generation, imagination reduction, Maidan, political temperament, socio-political discourse, trauma,